

Principles and Methods of Artistic-Media Education in the Quran; With Emphasis on Jurisprudential (Fiqh) Verses Related to Art and Media

Hossein Ali Salehi Manesh¹, Seyyed Mohammad Mahdi Ahmadi², and Hassan Abedian Kalakhoran³

1. Department of Jurisprudence and Fundamentals of Law, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran: h.a.salehimanesh@gmail.com
2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Law, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran: s.m.m.ahmaddi@gmail.com
3. Associate Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Law, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran: s.h.abedian.k@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 16 March 2025

Received in revised form:
14 April 2025

Accepted: 8 May 2025

Available online: 20 June 2025

Keywords:

Qur'an and knowledge,
Education in the Qur'an,
Art in the Qur'an,
Jurisprudence and education,
Artistic-media education,
Āyāt al-aḥkām.

ABSTRACT

Objective: This study aims to identify and explain the principles and methods of artistic-media education from the perspective of the Qur'an, with a special emphasis on jurisprudential verses related to art and media. The significance of this research lies in the innate human inclination toward beauty, the growing impact of art and media in education, and the lack of sufficient prior studies in this field.

Method: This descriptive-analytical study employed the "thematic-interpretive approach" (istintāqī thematic exegesis) based on the exegetical methodology of Martyr Muḥammad Bāqir al-Ṣadr. The process included selecting the issue, defining and clarifying it, collecting relevant verses, determining their scope of indication, categorizing sub-themes logically, and conducting an interpretive (ijtihād-based) analysis of the verses.

Results: The findings indicate that three fundamental educational principles can be derived from jurisprudential verses concerning art and media: avoidance of frivolity and play (lahw wa la'b), abstention from ghinā (forbidden singing), and careful supervision. Furthermore, Qur'anic methods for artistic-media education include: clarifying forbidden forms of art, warning against misleading books, setting boundaries for the use of artistic works, instructing learners to resist adversaries in artistic and media domains, and establishing guidelines for artists.

Conclusions: The study concludes that jurisprudential verses of the Qur'an provide a rich framework for artistic-media education. Framed in terms of principles and methods, this framework can serve as a foundation for sound educational practice, guiding learners in art and media while protecting society from cultural and media deviations.

Cite this article: Salehi Manesh, H.A., & Ahmadi, S.M.M., & Abedian Kalakhoran, H. (2025). Principles and Methods of Artistic-Media Education in the Quran; With Emphasis on Jurisprudential (Fiqh) Verses Related to Art and Media. *The Quran and Science*, 19 (36), 265-290. <https://doi.org/10.22034/qve.2025.20234.1809>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qve.2025.20234.1809>

Introduction

Artistic-media education is one of the important educational dimensions that, given its widespread influence in current conditions and the innate desire for beauty in all human beings, has increasingly gained importance, making art a common language. On the other hand, the impact in this dimension can be positive or negative, making proper education in this field crucial. To outline proper education in this area, one can extract principles and methods of artistic education from the Holy Quran, with an emphasis on jurisprudential verses related to art and media. The necessity and importance of this topic stem from its applicability in artistic-media education and the lack of previous research in this area, hence this research can be a guide for those involved in education and training.

Research Method

The research method is descriptive-analytical with a “thematic interpretive” approach, and the analysis of the verses will be discussed according to the requirements in an *ijtihadi* manner. This method is based on the interpretive perspective of Martyr Sadr (RA), who believed that the problem-oriented or thematic approach in interpretation seeks to address topics of social or existential life from the Quran’s perspective. For example, topics such as monotheism, prophethood, economic religion, historical traditions, and even discussions related to the heavens and the earth can be pursued with this approach. The goal of thematic interpretation is to reach the theoretical position of the Holy Quran and consequently the Islamic viewpoint on such life or existential topics.

The stages of this method are as follows: selecting the issue, defining and clarifying the issue, extracting and collecting verses, determining the implications of the verses, establishing the type of connection between the verses and the issue, logically categorizing subtopics, and interpreting each verse.

Findings

The findings of the research indicate that from the jurisprudential verses cited regarding art and media, the following educational principles can be inferred: avoidance of amusement and play, avoidance of singing, and vigilance. Additionally, the following educational methods can be employed in artistic-media education: clarifying forbidden examples from artistic works, warning against misleading books, determining the limits of using artistic works, instructing students to confront adversaries in artistic and media fields, and establishing frameworks for artists.

Conclusion

The results of the research suggest that general requirements can be extracted from the jurisprudential verses related to art and media, which can be termed as the principles of artistic-media education. These principles include :

Avoidance of Amusement and Play

In the realm of education, it is necessary for educators not to use any instruments of amusement and play for teaching and training and always to avoid them; as involvement in amusement signifies engagement in actions that fall under the category of amusement or frivolity. Engaging in trivial matters distances individuals from the primary path and purpose that God Almighty intended for their creation and the perfection that He has envisaged for them; however, it should be noted that not all amusements are prohibited.

Avoidance of Singing

Another principle that needs attention in artistic-media education is “avoidance of singing.” Educators must avoid examples of singing in artistic-media education and caution their students against them.

Vigilance

A significant principle in artistic education is to protect students from falling into prohibitions in artistic fields. This duty is particularly incumbent upon parents.

Furthermore, from the jurisprudential verses related to art and media, guidelines can be extracted for artistic-media education, referred to as artistic-media educational methods. These methods include :

Clarifying Forbidden Examples from Artistic Works

One of the methods that the Holy Quran employs in artistic-media education is the specification of forbidden examples from artistic works. For example, some verses of the Holy Quran elucidate the prohibition of idol-making.

Warning Against Misleading Books

Books are one of the written media that can lead students astray; therefore, some verses of the Holy Quran caution against these books in the context of media education.

Determining Limits of Using Artistic Works

The unrestricted use of artistic works is not objectionable. However, the use of artistic works that have harmful and detrimental effects is prohibited. Based on the Holy Quran, some of these limits are established.

Instructing Students to Confront Adversaries in Artistic and Media Fields

Some verses of the Holy Quran indicate that activities of disruptive individuals within and outside the borders of the Islamic government should be prevented. Regarding the media activities of adversaries aimed at disruption, corruption, deviation, insecurity, and division, or sowing doubts in matters of government and the Islamic system, these verses can also be referenced to seriously counter these adversarial networks.

Establishing Frameworks for Artists: Some verses and narrations seek to establish frameworks for artists. For instance, one of the issues that occurs in artistic fields, especially in performing arts, is the use of artificial hair.

اصول و روش‌های تربیت هنری-رسانه‌ای در قرآن؛ با تأکید بر آیات فقهی مربوط به هنر و رسانه

حسین علی صالحی منش^۱، سید محمد مهدی احمدی^۲، و حسن عابدیان کلخوران^۳

۱. گروه فقه و مبانی حقوق، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران، رایانامه: h.a.salehimanesh@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران، رایانامه: s.m.m.ahmaddi@gmail.com

۳. دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران، رایانامه: s.h.abedian.k@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

هدف: این پژوهش با هدف تبیین اصول و روش‌های تربیت هنری-رسانه‌ای از منظر قرآن کریم، با تأکید بر آیات فقهی مرتبط با هنر و رسانه، انجام شده است. اهمیت موضوع در فطری بودن میل به زیبایی، نقش روزافزون هنر و رسانه در تربیت و ضعف پیشینه پژوهشی در این عرصه نهفته است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۳۰

روش: روش تحقیق توصیفی-تحلیلی با شیوه «تفسیر موضوعی استنباطی» بر اساس دیدگاه تفسیری شهید صدر (ره) است. مراحل این روش شامل: انتخاب مسأله، تحدید و تبیین مسأله، استخراج و گردآوری آیات، تعیین حدود دلالت، دسته‌بندی منطقی ریزموضوعات و تفسیر اجتهادی آیات بود.

یافته‌ها: یافته‌های تحقیق نشان داد که از آیات فقهی مرتبط با هنر و رسانه می‌توان سه اصل تربیتی اساسی استخراج کرد: احتراز از لهو و لعب، پرهیز از غنا و مراقبت. همچنین روش‌های تربیتی برگرفته از قرآن در این حوزه شامل: تبیین مصادیق حرام از آثار هنری، پرهیز دادن از کتب ضلال، تعیین حدود استفاده از آثار هنری، امر به مقابله با دشمنان در عرصه‌های هنری و رسانه‌ای و تعیین چارچوب‌هایی برای هنرمندان است.

کلیدواژه‌ها:

قرآن و علم،

تربیت در قرآن،

هنر در قرآن،

فقه و تربیت،

ساحت تربیت هنری-رسانه‌ای،

آیات الأحکام.

نتیجه‌گیری: نتایج تحقیق نشان می‌دهد که آیات فقهی قرآن، چارچوبی غنی برای تربیت هنری-رسانه‌ای ارائه می‌دهند. این چارچوب در قالب اصول و روش‌ها، می‌تواند مبنایی برای تربیت صحیح و هدایت متربیان در عرصه هنر و رسانه باشد و در جهت مصون‌سازی جامعه از انحرافات فرهنگی و رسانه‌ای نقش‌آفرینی کند.

استناد: صالحی منش، حسین‌علی، و احمدی، سید محمد مهدی؛ و عابدیان کلخوران، حسن (۱۴۰۴). اصول و روش‌های

تربیت هنری-رسانه‌ای در قرآن؛ با تأکید بر آیات فقهی مربوط به هنر و رسانه. قرآن و علم، ۱۹ (۳۶)، ۲۶۵-۲۹۰.

<https://doi.org/10.22034/qve.2025.20234.1809>

© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی العالمية.

مقدمه

تربیت هنری-رسانه‌ای یکی از ساحت‌های مهم تربیت است که با توجه به گستره و عمق تأثیر هنر و رسانه در جهان امروز، و نیز با در نظر گرفتن میل فطری انسان به زیبایی - که هنر را به زبانی مشترک برای همه انسان‌ها تبدیل کرده است - روز به روز اهمیت بیشتری می‌یابد. از سوی دیگر، تأثیرپذیری انسان در این حوزه می‌تواند مثبت یا منفی باشد؛ از این رو تربیت صحیح در این ساحت، نقشی اساسی در شکل‌گیری نگرش‌ها و رفتارهای فرد ایفا می‌کند.

پژوهش حاضر در پی آن است تا با تکیه بر آیات فقهی مرتبط با حوزه هنر و رسانه، به استخراج اصول و روش‌های تربیت هنری-رسانه‌ای از منظر قرآن کریم بپردازد. اهمیت این موضوع از یک‌سو به دلیل کاربرد گسترده آن در نظام تربیتی و از سوی دیگر به علت خلأ پژوهشی موجود در این زمینه است؛ بنابراین این تحقیق می‌تواند راهگشای متولیان تعلیم و تربیت در برنامه‌ریزی‌های فرهنگی و آموزشی باشد.

روش این پژوهش، توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر شیوه «تفسیر موضوعی استنباطی» است و در موارد لازم، تحلیل آیات به صورت اجتهادی صورت خواهد گرفت.

الف. مفهوم‌شناسی

هنر: در زبان فارسی، «هنر» به معانی گوناگونی همچون خطر، اهمیت، قابلیت، لیاقت، کفایت، توانایی روحی و جسمی، صنعت، حرفه، شغل و خاصیت آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۵/۲۳۵۶۸). واژه Art، که در فارسی معادل «هنر» قرار گرفته، ریشه در واژه لاتینی ars دارد. در طول تاریخ، این واژه به معنای روشی درست و مناسب برای ساخت و انجام امور انسانی به کار رفته است. مهارت در انجام کار، نتیجه دانش و تمرین، مهارت فنی و حرفه‌ای، و نیز کاربرد این مهارت‌ها در حوزه‌هایی مانند شعر، موسیقی و رقص، از معانی این واژه به شمار می‌روند (نقی‌زاده، ۱۳۸۴: ۵۹-۶۰).

رسانه: رسانه در لغت به معنای «وسیله‌ای برای رساندن» است، و در کاربرد معاصر به ابزارهایی گفته می‌شود که در انتقال اطلاعات، پیام یا سرگرمی به کار می‌روند؛ مانند رادیو، تلویزیون، روزنامه، مجله، کتاب، تابلوهای اطلاع‌رسانی و فیلم. رسانه‌های گروهی مانند تلویزیون و رادیو را که مخاطبان گسترده‌ای دارند، معمولاً «رسانه‌های همگانی» می‌نامند (دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۲۰۲۴/۸؛ برس، ۱۳۸۷: ۴۰۴).

تربیت: واژه «تربیت» مصدر باب تفعیل از ریشه «ربو» به معنای زیاد شدن یا فزونی یافتن است (فراهیدی، ۱۴۱۰: ۲۸۳/۸). در اصطلاح، تربیت به معنای پرورش دادن استعدادهای درونی و بالفعل ساختن ظرفیت‌های بالقوه فرد است؛ به گونه‌ای که با ایجاد تعادل و هماهنگی میان آن‌ها، فرد به کمال مطلوب برسد (مطهری، ۱۳۸۰: ۴۳). تعریف منتخب از تربیت چنین است: «تربیت، یاری‌رسانی به متربی است برای به فعلیت رساندن تمام استعدادها و توانایی‌های بالقوه، و ایجاد تعادل و هماهنگی در تمام ابعاد وجودی او به‌منظور رسیدن به هدف مطلوب» (حسینی نیشابوری و صاعد رازی، ۱۴۰۳: ۳۳).

تربیت هنری-رسانه‌ای: مقصود از تربیت هنری-رسانه‌ای، فرایند شکوفاسازی استعدادهای متربی در به‌کارگیری صحیح مهارت‌های مرتبط با امور ذوقی و هنری، و نیز برقراری ارتباط درست با رسانه‌هاست.

در قرآن کریم، مفهوم زیبایی که از لوازم هنر است، با واژه‌هایی همچون «جَمال» (نحل، ۶)، «حُسن» (تغابن: ۳) و «زینت» (صافات: ۶) بیان شده است؛ که همگی مؤید اهمیت زیبایی در نظام آفرینش و ارتباط آن با هنر در نگاه قرآن‌اند.

ب. پیشینه

در مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، به تربیت هنری و زیباشناختی به عنوان یکی از ساحت‌های اصلی تربیت پرداخته شده و چنین آمده است: «تربیت هنری و زیباشناختی، ناظر به آماده‌سازی فردی و جمعی متربیان در مسیر تحقق شأن زیباشناختی و هنری حیات طیبه است» (مبانی نظری سند تحول بنیادین، ۱۶۰).

همچنین در کتاب درآمدی بر نظام‌نامه تربیتی المصطفی، تربیت فرهنگی-هنری در قالب یکی از ساحت‌های تربیت مورد توجه قرار گرفته است.

در حوزه فقه، بحث‌هایی درباره برخی مصادیق هنری نظیر شعر، نقاشی، غنا، موسیقی و مجسمه‌سازی در منابع معتبر فقهی از جمله مکاسب شیخ انصاری (ره)، مصباح الفقاهه مرحوم آیت‌الله خویی (ره)، و تحریرالوسیله امام خمینی (ره) مطرح شده است. در این آثار، احکام برخی از این موارد و ملاک حرمت یا حلیت آن‌ها با نگاه اجتهادی مورد بررسی قرار گرفته است.

با این حال، تحقیق حاضر به دنبال بررسی جامع‌تری است؛ به گونه‌ای که چهارچوب‌های کلی فقهی ناظر به «ماهیت هنر و رسانه»، «کار بست آن توسط هنرمندان و اصحاب رسانه»، و نیز «تحوه مواجهه مخاطبان با این پدیده‌ها» را در بر گیرد. از این رو، این پژوهش نگاهی فراگیر به هنر و رسانه خواهد داشت.

در میان آثار معاصر، می‌توان به کتاب اندیشه‌های فقهی و هنری در عرصه هنر نوشته دکتر زهرا گواهی اشاره کرد. این اثر به بررسی احکام فقهی غنا، موسیقی، نقاشی، مجسمه‌سازی، سینما و بازیگری از دیدگاه فقها می‌پردازد. با این حال، این کتاب تنها به بررسی مصادیق خاص می‌پردازد و فاقد نگاهی جامع به سه محور اصلی تحقیق حاضر - یعنی «جنس هنر و رسانه»، «اصحاب هنر و رسانه»، و «مخاطبان» - است.

کتاب دیگر، سلسله مباحثی درباره فقه رسانه (سلسله بحوث حول فقه الإعلام) نوشته علی نهاوندی، مشتمل بر مباحث پراکنده‌ای درباره فقه رسانه است؛ از جمله روش اجتهاد در فقه رسانه، احکام صدق و کذب، و جلوه‌های خلاف واقع در رسانه. این اثر نیز فاقد ارائه چهارچوبی کلان برای هنر و رسانه است.

همچنین کتاب هنرهای تصویری و تجسمی از دیدگاه امام خمینی (ره) نوشته احمد مهدی‌زاده، تنها به برخی احکام مصادیق هنری می‌پردازد و با تحقیق حاضر که به دنبال استخراج اصول و چهارچوب‌های فقهی عام در این عرصه است، تفاوتی بنیادین دارد.

از دیگر آثار می‌توان به جایگاه سواد رسانه‌ای در فقه رسانه نوشته افسانه مظفری و محمدرضا راضی اشاره کرد که صرفاً به بررسی جایگاه سواد رسانه‌ای پرداخته و وارد تبیین چهارچوب‌های کلی فقه هنر و رسانه نشده است.

افزون بر این آثار، مقالات متعددی نیز در موضوعات جزئی فقه هنر و رسانه نگاشته شده‌اند، از جمله: ۱. «بررسی هنر و زیبایی از دیدگاه فقهی با شیوه نوین اجتهادی» از آیت‌الله جناتی؛ ۲. «سؤال و جواب از مراجع عظام تقلید در زمینه هنر»، فصلنامه هنر دینی، شماره ۱۱ و ۱۲؛ ۳. «حکم فقهی مجسمه‌سازی از نگاه امام خمینی»، نوشته محمد رحمانی؛ ۴. «فقه هنر در دو نگاه جامع و تعینات موردی»، نوشته ابوالقاسم علیدوست؛ ۵. «فقه رسانه»، نوشته عباس کوثری؛ ۶. هر یک از این مقالات از زاویه‌ای خاص به بخشی از این حوزه پرداخته‌اند و فاقد نگاه جامع به چهارچوب‌های کلی فقهی هنر و رسانه هستند که هدف اصلی تحقیق حاضر است.

ج. اهمیت

در خصوص اهمیت هنر، باید به این نکته اشاره کرد که آیات قرآن کریم به تمایل فطری انسان به زیبایی پرداخته و ضمن تأکید بر پاسخگویی به این گرایش طبیعی، چگونگی هدایت و جهت‌دهی آن را نیز تبیین کرده و از گرایش به زیبایی‌های حرام برحذر داشته است (احزاب: ۵۲).

در همین راستا، زیبایی مناظر طبیعی نیز مورد توجه قرآن قرار گرفته است؛ از جمله زیبایی گوسفندان هنگام چرا در صحرا و بازگشت به آغل که می‌فرماید: «وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَحِينَ تَسْرَحُونَ»؛ «و در آن (چهارپایان) برای شما زیبایی و شکوهی است؛ هنگامی که آن‌ها را به آغل بازمی‌گردانید و زمانی که صبحگاهان به چراگاه می‌فرستید» (نحل: ۶).

همچنین، قرآن از زیبایی شگفت‌انگیز آسمان و آرایش ستارگان چنین یاد می‌کند: «إِنَّا زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ» «ما آسمان نزدیک را با زینت ستارگان آراستیم» (صافات: ۶).

در همه این موارد، منشأ زیبایی و هنر الهی دانسته شده است؛ چرا که هیچ امری بیرون از ذات خداوند نیست و تنها در او تمام حقیقت‌ها جمع است. از این رو، خداوند حقیقت تام و مطلق است (گنون، ۱۳۷۹: ۵۵).

قرآن کریم همچنین از روش‌های هنری همچون داستان و تمثیل برای انتقال مفاهیم و هدایت انسان‌ها بهره برده است. این کتاب آسمانی نه تنها از قصه‌گویی استقبال می‌کند، بلکه بر آن تأکید نیز دارد (حسینی، ۱۳۷۹: ۱۵). داستان‌ها و تمثیل‌های قرآنی، همچون دیگر ابعاد ادبی آن، الهام‌بخش هنرمندان، نویسندگان و پژوهشگران مسلمان بوده و آثار ارزشمندی در این زمینه پدید آمده است (حداد، ۱۳۷۴: ۷).

مبانی نظری هنر اسلامی نیز در متون اسلامی مورد دقت و بررسی قرار گرفته است. قرآن برای توصیف بهشت بارها از مفاهیم زیبایی بهره می‌گیرد و در جوامع روایی نیز احادیث متعددی درباره زیبایی، هنر و شعر وجود دارد (عماره، ۱۳۸۱: ۲۹). همچنین علمای اسلامی در تفسیر آیات قرآن و شرح احادیث، سخنان فراوانی درباره زیبایی و هنر بیان کرده‌اند.

از دیگر ابعاد مهم، وجه هنری قرآن کریم است که یکی از جنبه‌های اعجاز آن به شمار می‌رود؛ از جمله در فصاحت، بلاغت، آهنگ و گزینش هنرمندانه واژگان. خداوند متعال در بیان مقاصد خود، شیواترین و رساترین الفاظ و سنجیده‌ترین ترکیبات را به کار برده تا به بهترین شکل ممکن، معانی بلند را به مخاطب منتقل کند. چنین توانایی تنها از کسی برمی‌آید که به تمام ویژگی‌های لفظ و معنا و روابط میان آن‌ها احاطه کامل داشته باشد؛ و این احاطه، بدون وحی و الهام الهی برای هیچ انسانی میسر نیست (مصباح یزدی، ۱۳۸۶: ۲۶۳).

د. اصول تربیت هنری- رسانه‌ای قرآن؛ بر اساس آیات فقهی مربوط به هنر و رسانه

از آیات فقهی مربوط به هنر و رسانه، بایدهای کلی‌ای در عرصه تربیت هنری- رسانه‌ای می‌توان استخراج کرد که از آنان به اصول تربیت هنری- رسانه‌ای تعبیر می‌شود. این اصول عبارتند از:

۱. احتراز از لهو و لعب

در عرصه تربیت لازم است مربی از هیچ ابزار لهو و لعب برای آموزش و تربیت استفاده نکند و همواره از آنها احتراز نماید؛ چرا که اشتغال به لهو به معنی اشتغال به عملی است که بر آن عنوان لهو و لعب یا لغو صدق کند. مشغول شدن به امور لهوی انسان را از طریق اصلی و هدفی که خداوند متعال از خلقت او داشته است و کمالی که برای انسان در نظر گرفته است، دور می‌سازد؛ ولی باید توجه داشت که حکم هر لهوی حرمت نیست؛ چرا که در قرآن کریم آمده است: «اعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُمْ زِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا وَفِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٌ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْعُزْرِ»^۱ بدانید زندگی دنیا تنها بازی و سرگرمی و تجمل‌پرستی و فخرفروشی در میان شما و افزون‌طلبی در اموال و فرزندان است، همانند بارانی که محصولش کشاورزان را در شگفتی فرو می‌برد، سپس خشک می‌شود به گونه‌ای که آن را زردرنگ می‌بینی؛ سپس تبدیل به کاه می‌شود؛ و در آخرت، عذاب شدید است یا مغفرت و رضای الهی؛ و (به هر حال) زندگی دنیا چیزی جز متاع فریب نیست! (حدید: ۲۰)

عنوان لهو: «لَوْ أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهُوًّا لَآتَّخَذْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا إِنْ كُنَّا فَاعِلِينَ»^۲ (بفرض محال) اگر می‌خواستیم سرگرمی انتخاب کنیم، چیزی متناسب خود انتخاب می‌کردیم! (انبیاء: ۱۷)

عنوان لغو: «وَ الَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ»^۳ و آن‌ها که از لغو و بیهودگی روی گردانند (مؤمنون: ۳) «و الَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا»^۴ و کسانی که شهادت به باطل نمی‌دهند (و در مجالس باطل شرکت نمی‌کنند)؛ و هنگامی که با لغو و بیهودگی برخورد کنند، بزرگوارانه از آن می‌گذرند» (فرقان: ۷۲)

در خصوص تعابیر «لعب»، «لهو»، «زینة» و «تفاخر» که در آیه به «دنیا» نسبت داده شده است، از قول شیخ بهائی (ره) چنین مطرح شده است که: این تعابیر در مقام بیان مرحله‌های زندگی انسان است که در آن دلبستگی‌ها و میل‌هایی از کودکی تا بزرگسالی وجود دارد. ابتدا به بازی‌ها و کارهای بیهوده کودکی و سپس به لذت‌جویی‌های جوانی و زینت‌بخشی با مال و ثروت و در نهایت به فخر فروشی می‌انجامد.

شیخ انصاری در بیان تفاوت بین «لعب» و «لهو» چنین می‌فرماید که: «ممکن است «لعب» مانند حرکات اطفال باشد که منبعث از قوای شهویه نیست، ولی لهو آن چیزی است که نفس از آن لذت می‌برد و از قوای شهویه منبعث می‌شود.» (ر.ک: شیخ انصاری، ۱۴۱۵: ۲۱۱/۱)

مرحوم ایروانی نیز معتقد است که بین «لهو» و «لعب» رابطه عموم و خصوص من وجه وجود دارد؛ به طوری که «لهو» فعل نفس است و اشتغال نفس به لذایذ شهوانی بدون قصد هدف، و «لعب» حرکات جوارحی عمدی است به قصد لذت بردن به وسیله آنها بدون هیچ هدف دیگری (ایروانی، ۱۳۸۴: ۴۲/۱). به نظر می‌رسد معنای «لعب» بازی کردن باشد؛ یعنی انجام کاری باطل که انسان را به رشد نمی‌رساند، و «لهو» به معنای انجام افعال بی‌ثمر است، و همچنین «لهو» به مفهوم اشتغال به فعلی است که آدمی را از امور بااهمیت یا از یاد پروردگار متعال بازمی‌دارد. پس معنای این کلمات به یکدیگر نزدیک بوده و در حقیقت از نظر مصداق یکی هستند. صاحب ریاض در شرح عبارت ابن ادریس ذکر کرده است که «لعب» به وسیله همه اشیاء، قبیح است و انسان اگر مرتکب آن شود، فاسق می‌گردد و شهادتش مورد پذیرش قرار نمی‌گیرد. در قرآن آیات زیادی وجود دارد که بر قبح «لعب» دلالت می‌کند، و جایی که قبح چیزی ثابت شود، نهی از آن چیز نیز ثابت می‌گردد. البته ایشان پس از بیان این استدلال از ابن ادریس، می‌گوید دیدگاه ابن ادریس موافق ادله است، اما با اجماع مخالف است (فانی زنوزی، بی‌تا، ۴۳۰/۲). به نظر می‌رسد مخالفت با اجماع از این جهت باشد که نمی‌توان هر عمل لهوی را محکوم به حرمت دانست، بلکه اگر مستلزم امر حرامی شود، حکم حرمت بر آن بار می‌شود. این اصل تربیتی، یعنی احتراز از لهو و لعب، در عرصه تربیت اقتصادی و حرفه‌ای نیز بسیار تأثیرگذار است، چنان‌که مربی همواره لازم است مربی را در عرصه تربیت اقتصادی و حرفه‌ای از کاسبی کردن با آلات لهوی هنری برحذر دارد. در حقیقت یکی از کاسبی‌هایی که از جهت فقهی حرام است، کاسبی کردن به وسیله «آلات لهوی» یا کاسبی کردن از طریق فعالیت‌های لهوی است، که بر حرمت آن، علمای شیعه و اهل سنت اتفاق دارند. ادله قرآنی‌ای که برای حرمت آن مورد تمسک قرار گرفته، بدین شرح است:

آیه: «وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ» و بعضی از مردم سخنان بیهوده را می‌خرند تا مردم را از روی نادانی از راه خدا گمراه سازند و آیات الهی را به استهزا گیرند؛ برای آنان عذابی خوارکننده است» (لقمان: ۶). در برخی روایات تفسیری، «لهو الحديث» به غنا تفسیر شده که یکی از مصادیق بارز لهو است.

در تفسیر المیزان آمده است: «اللَّهُو ما يشغلك عما يهكم، و لهو الحديث: الحديث الذي يلهي عن الحق بنفسه كالحكايات الخرافية و القصص الداعية إلى الفساد و الفجور، أو بما يقارنه كالتغنى بالشعر أو بالملاهي و المزامير و المعازف، فكل ذلك يشمل لهو الحديث» (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۲۱۰/۱۶). کلمه "لهو" به معنای هر چیزی است که آدمی را از مهم‌ترین امورش باز بدارد، و «لهو الحديث» آن سخنی است که انسان را از حق منحرف ساخته و به خود مشغول کند، مانند حکایات خرافی و داستان‌هایی که انسان را به فساد و فجور می‌کشاند، یا سرگرمی به شعر و موسیقی و مزار و سایر آلات لهو که همه این‌ها مصادیق لهو الحديث هستند. شیخ انصاری در مکاسب از قول ابن ادریس نقل می‌کند که وی تصریح کرده است به اینکه بازی کردن با کبوتر، ولو اینکه در آن شرط‌بندی وجود نداشته باشد، حرام است. همچنین ابن ادریس گفته است که بازی کردن با همه اشیاء قبیح است. پس از آن، شیخ برای تقویت کلام ابن ادریس دفاعی از صاحب ریاض می‌آورد مبنی بر اینکه آنچه بر قبح بازی کردن دلالت دارد و آیات و روایاتی که در این زمینه وارد شده‌اند، چنان آشکارند که بر کسی پوشیده نیست. و اگر قبیح بودن چیزی ثابت شود، نهی از آن نیز ثابت خواهد شد. البته شیخ انصاری در نهایت و در جمع‌بندی می‌گوید: اگرچه کلام ابن ادریس با ادله موافق است، اما با اجماع مخالف است (منتظری، ۱۴۱۵: ۱۹۷/۲؛ طباطبایی حائری، ۴۳۰/۲). بر اساس ادله فوق، قراردادهایی که در عرصه هنر و رسانه برای کار با آلات لهوی حرام منعقد می‌شود، باطل است و مالی که به ازای آن منتقل می‌گردد، حرام است. در تربیت هنری نیز این اصل قابل استفاده است که مربی در این حوزه همواره باید از لهو و لعب و هر آنچه مصداق آن است، پرهیز کند.

۲. پرهیز از غنا

یکی از اصول مهمی که در تربیت هنری- رسانه‌ای باید مورد توجه قرار گیرد، «پرهیز از غنا» است. به این معنا که مربی در فرایند آموزش و تربیت هنری- رسانه‌ای، باید خود از مصادیق غنا پرهیز کرده و متربیان را نیز نسبت به آن آگاه ساخته و از آن برحذر دارد.

در حرمت غنا میان فقهای شیعه اختلافی وجود ندارد، و آیات و احادیث فراوانی در این زمینه وارد شده است؛ از جمله: «وَأَجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ»؛ و از سخن باطل پرهیزید (حج: ۳۰). «وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا»؛ و کسانی که در مجالس باطل شرکت نمی‌کنند، و هنگامی که با بیهودگی مواجه شوند، بزرگوارانه عبور می‌کنند. در برخی روایات آمده است که مراد از «زور» در این آیه، غناست (فرقان: ۷۲).

در همین زمینه، آیت‌الله مکارم شیرازی نوشته‌اند: «با بررسی کوتاه در قرآن و روایات - که از آن جمله می‌توان به آیات ۷۲ سوره فرقان، ۳۰ سوره حج، ۳ سوره مؤمنون و ۶ سوره لقمان اشاره کرد که ائمه علیهم‌السلام در تفسیر آن‌ها فرموده‌اند مقصود از واژه‌های «قول زور»، «لهو» و «لغو»، غنا و موسیقی است - و همچنین با نظر به دیدگاه روان‌شناسان، می‌توان موارد زیر را از فلسفه‌های حرمت موسیقی دانست: انسان را به فساد و فحشا می‌کشاند؛ انسان را از یاد خدا غافل می‌سازد؛ تأثیر منفی بر روان و اعصاب دارد» (مکارم شیرازی، ۱۳۵۳: ۲۴/۱۷).

ایشان در ادامه می‌افزایند: «استعمارگران جهان همواره از بیداری مردم، به‌ویژه نسل جوان، وحشت داشته‌اند. از این‌رو، بخشی از برنامه‌های گسترده آن‌ها برای استمرار سلطه خود، فرو بردن جامعه در غفلت، بی‌خبری و ناآگاهی و گسترش انواع سرگرمی‌های ناسالم بوده است. ایجاد مراکز فحشا، کلوپ‌های قمار و دیگر سرگرمی‌های ناسالم، از جمله ترویج غنا و موسیقی، از مهم‌ترین ابزارهایی است که آن‌ها برای تخریب افکار عمومی بر آن اصرار داشته‌اند» (مکارم شیرازی، ۱۳۵۳: ۲۷/۱۷).

۳. مراقبت

یکی از اصول مهم در تربیت هنری، صیانت از متربیان در برابر افتادن به محرمات در عرصه‌های هنری است. این مسئولیت به‌ویژه بر عهده پدر و مادر نهاده شده است. قرآن کریم در این باره

می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ» (تحریم: ۶)؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، خود و خانواده خویش را از آتشی که هیزم آن انسان‌ها و سنگ‌هاست، حفظ کنید؛ آتشی که فرشتگانی خشن و سخت‌گیر بر آن گمارده شده‌اند، که هرگز فرمان خدا را مخالفت نمی‌کنند و آنچه را فرمان یافته‌اند، به‌طور کامل اجرا می‌نمایند».

آیت‌الله اعرافی در تفسیر این آیه می‌فرماید: «بر اساس این آیه، همه مکلفان - به‌ویژه پدران و مادران - درباره خانواده خویش که فرزندان مصداق قطعی آن هستند، وظیفه‌ای صیانتی و حفاظتی دارند که در تمام عرصه‌های تربیتی مصداق می‌یابد. این وظیفه شامل هر نوع زمینه‌سازی و اقدام برای تربیت فرزندان در جهت انجام واجبات و ترک محرمات شرعی است».

این مراقبت دائمی به این دلیل ضرورت دارد که متربیان همواره در معرض لغزش قرار دارند؛ چرا که شیطان در کمین آن‌هاست و برخی ابزارهای هنری نیز می‌توانند به‌عنوان ابزارهای شیطان تلقی شوند. بر این اساس، قرآن کریم، شیطان را دشمن آشکار انسان معرفی کرده است: «أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ» (یس: ۶۰)؛ «ای فرزندان آدم! آیا با شما عهد نکردم که شیطان را نپرستید؟ چرا که او دشمنی آشکار برای شماست».

خدای متعال همچنین از شیوه تدریجی شیطان در اغواگری پرده برداشته و می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا خُطَوَاتِ الشَّيْطَانِ» (نور، ۲۱)؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از گام‌های شیطان پیروی نکنید».

همین رویکرد تدریجی شیطان، ضرورت مراقبت پیوسته از متربیان را بیشتر نمایان می‌سازد. شیطان ابتدا می‌کوشد زشتی گناه را از ذهن انسان بزداید تا فرد دیگر آن را قبیح ندانسته، بلکه حتی آن را زیبا نیز ببیند؛ «زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ»؛ «شیطان اعمالشان را در نظرشان زینت داد...» همچنین در ادامه آیه می‌فرماید: «...هر کس از گام‌های شیطان پیروی کند، قطعاً شیطان او را به کارهای ناپسند و فحشا دستور می‌دهد» (نور، ۲۱).

در همین راستا، بسیاری از سازندگان بازی‌های رایانه‌ای با بهره‌گیری از همین روش گام‌به‌گام، در پی عادی‌سازی زشتی‌ها و حتی زیبا جلوه دادن گناه و پلیدی هستند. آنان در لابه‌لای این بازی‌ها، تصاویری خلاف عفت و حیا می‌گنجانند تا به تدریج این امور برای مخاطب عادی شود و دیگر آن‌ها را قبیح نپندارد.

در یکی از تحقیقات آمده است: «ممکن است نگاه به تصاویر زنان در ابتدا برای بسیاری از افراد زشت و قبیح باشد و از آن پرهیز کنند؛ اما با تکرار در بازی‌ها، این موضوع برای آن‌ها به امری عادی بدل می‌شود. این دقیقاً همان هدفی است که طراحان این بازی‌ها دنبال می‌کنند؛ زیرا آنان آگاهند که نگاه شهوت‌آلود مقدمه بسیاری از گناهان بعدی است و می‌خواهند زشتی این گناه در ذهن کاربران از بین برود» (ر.ک: www.gerdab.ir؛ مقاله «۴ مرحله تأثیر سایت‌های مستهجن بر سلامت روانی»).

همچنین در پژوهشی دیگر آمده است: «در بازی‌هایی که توسط کشورهای تولید می‌شود که با دین، انسانیت و فضایل اخلاقی دشمنی دارند، هیچ‌یک از فضایل متعالی روح زن مانند عطوفت، رحم، نجابت و حیا به چشم نمی‌خورد» (موسوی، ۱۳۹۰: ش ۱۴/۷۹-۱۰۸).

هـ. روش‌های تربیت هنری- رسانه‌ای؛ بر اساس آیات فقهی مربوط به هنر و رسانه

مقصود از روش‌های تربیت هنری- رسانه‌ای، دستورالعمل‌هایی است که در راستای تحقق اهداف تربیت هنری- رسانه‌ای به کار گرفته می‌شود:

۱. تبیین مصادیق حرام از آثار هنری

یکی از روش‌هایی که قرآن کریم در تربیت هنری- رسانه‌ای از آن بهره برده، تبیین مصادیق حرام در حوزه آثار هنری است.

برخی آیات قرآن کریم به بررسی حرمت مجسمه‌سازی پرداخته‌اند. از جمله: «إِذْ قَالَ لِأَيُّهَا وَقَوْمِهِ مَا هَذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ»؛ «آن هنگام که به پدرش (آزر) و قوم او گفت: «این مجسمه‌های بی‌روح چیست که شما همواره آن‌ها را پرستش می‌کنید؟!» (انبیاء: ۵۲).

در تفسیر نمونه، درباره این آیه چنین آمده است: «ابراهیم با این تعبیر، بت‌هایی را که در نظر آنان عظمت داشت، شدیداً تحقیر کرد؛ نخست با عبارت ما هذِهِ (اینها چیست؟) و سپس با واژه تماثیل که جمع تمثال به معنای تصویر یا مجسمه‌ای بی‌روح است. تاریخچه بت‌پرستی نشان می‌دهد که این مجسمه‌ها و تصاویر در ابتدا به عنوان یادبود پیامبران و دانشمندان ساخته شده‌اند، اما به مرور زمان قداست یافته و معبود قرار گرفته‌اند» (مکارم شیرازی، ۱۳۵۳: ۱۳/۴۲۹).

از سوی دیگر، آیه‌ای درباره نعمت‌هایی که خداوند به حضرت سلیمان علیه السلام عطا فرموده، بیان می‌کند: «يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبَ وَتَمَاثِيلَ وَجِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ اعْمَلُوا آلَ دَاوُودَ شُكْرًا وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ؛ آنها هر چه سلیمان می‌خواست، برایش می‌ساختند: معبدها، تمثال‌ها، ظروف بزرگ غذا همانند حوض‌ها و دیگ‌های ثابت. (به آنان گفتیم:) ای خاندان داوود! شکر این همه نعمت را به جا آورید. ولی بندگان شکرگزار اندک‌اند!» (سبا: ۱۳).

این آیه به روشنی بیان می‌کند که اجنه، به فرمان حضرت سلیمان، مجسمه‌هایی می‌ساختند. اگرچه آیه مطلق است و شامل مجسمه‌های جانداران و بی‌جان می‌شود، اما روایتی به تفسیر این آیه پرداخته و تأکید دارد که این تماثیل، مربوط به اشیای بی‌جان بوده است: «مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ وَ عَبْدِ اللَّهِ ابْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عِيْسَى عَنْ عَلِيٍّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ أَبَانَ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ أَبِي الْعَبَّاسِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع: فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبَ وَ تَمَاثِيلَ فَقَالَ: وَ اللَّهُ مَا هِيَ تَمَاثِيلُ الرِّجَالِ وَ النِّسَاءِ وَ لَكِنَّهَا الشَّجَرُ وَ شَبْهُهُ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۵۲۷/۶).

این روایت از نظر سندی دارای ضعف است، زیرا فردی به نام ابی العباس در سلسله اسناد آمده که در منابع رجالی نامی از وی برده نشده و بنابراین مجهول الحال است. در هر صورت، انتساب ساخت تماثیل به اجنه در دوران حضرت سلیمان، به تنهایی دلالتی بر جواز یا حرمت مجسمه‌سازی در عصر حاضر ندارد. ممکن است این امر در دوران سلیمان علیه السلام جایز بوده، اما حکم شرعی آن در زمان کنونی متفاوت باشد.

۲. پرهیز از کتب ضلال

کتاب‌ها از جمله ابزارهای مهم ارتباطی مکتوب به‌شمار می‌روند که می‌توانند مخاطب را به مسیر گمراهی سوق دهند. برخی آیات قرآن کریم در راستای تربیت رسانه‌ای، نسبت به چنین آثاری هشدار داده‌اند. یکی از دلایل قرآنی مطرح‌شده در این زمینه، آیه زیر است: «وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ»؛ «و برخی از مردم، سخنان بیهوده را می‌خرند تا مردم را از روی نادانی از راه خدا گمراه سازند و آیات الهی را به استهزا گیرند؛ آنان را عذابی خوارکننده در پیش است» (لقمان: ۶).

در تفسیر این آیه، برخی مفسران «لهو الحدیث» را شامل کتب ضلال دانسته‌اند. همچنین، واژه «اشتراء» در آیه، ظهور در خرید و نگهداری دارد که می‌تواند ناظر به تهیه و ترویج چنین کتاب‌هایی باشد.

بررسی استدلال به آیه: ۱. این آیه به صورت مطلق، خرید و نگهداری کتاب را ممنوع نمی‌سازد؛ بلکه آن را در صورتی مورد نکوهش قرار می‌دهد که با هدف گمراه‌ساختن دیگران انجام شود. بنابراین، صرف خرید یک کتاب ضاله، لزوماً حرام نیست؛ ۲. آنچه در این آیه مورد نکوهش قرار گرفته، «گمراه کردن دیگران» است، نه مطلق خرید «لهو الحدیث». از این رو، حرمت خرید چنین کتاب‌هایی در صورتی محقق می‌شود که مقدمه‌ای بر گمراهی دیگران باشد؛ و در این صورت، حرمت آن جنبه مقدمی خواهد داشت.

یکی دیگر از آیاتی که در این زمینه مورد استناد قرار گرفته، آیه زیر است: «ذَلِكَ وَمَنْ يُعِظْ حُرْمَاتِ اللَّهِ فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ عِنْدَ رَبِّهِ ۖ وَأُحِلَّتْ لَكُمْ الْأَنْعَامُ إِلَّا مَا يُثْلَىٰ عَلَيْكُمْ ۖ فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ»؛ «این است (فرمان خدا)؛ و هر کس حریم‌های الهی را بزرگ دارد، آن برای او نزد پروردگارش بهتر است! و چهارپایان برای شما حلال شده‌اند، مگر آنچه (حرام بودنش) بر شما خوانده می‌شود. پس از پلیدی‌های بت‌ها دوری کنید، و از سخن باطل پرهیزید!» (حج: ۳۰).

بررسی استدلال به آیه: ۲. در این آیه، بر اجتناب از «قول زور» تأکید شده است؛ که می‌توان آن را شامل هر نوع گفتار یا نوشتار باطل دانست. اگر واژه «قول» را به معنای عام، شامل اسم مصدر و فعل گفتاری در نظر بگیریم، دایره شمول آن به آثار مكتوب نیز گسترش می‌یابد؛ یعنی کتاب‌هایی که حاوی سخنان باطل هستند نیز مشمول این نهی خواهند بود.

بر همین اساس، اگر چنین معنای گسترده‌ای پذیرفته شود، آیه مذکور دلالت بر لزوم اجتناب از تولیدات فرهنگی، هنری و رسانه‌ای حاوی مطالب باطل خواهد داشت؛ خواه این مطالب در قالب گفتار، نوشتار یا تصویر ارائه شده باشند.

۳. تعیین حدود استفاده از آثار هنری

استفاده از آثار هنری به طور مطلق اشکالی ندارد؛ بلکه آن دسته از آثار هنری که آثار سوء و زیان‌بار دارند، مورد نهی قرار گرفته‌اند. بر اساس آموزه‌های قرآن کریم، برخی از این حدود مشخص شده‌اند.

برای نمونه، در خصوص مشاهده فیلم‌ها و تصاویر مبتذل، مهم‌ترین دلیل قرآنی که بر حرمت نگاه به این گونه تصاویر اقامه شده، آیه زیر است: «قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ»؛ «به مؤمنان بگو دیدگان خود را (از نگاه به نامحرم‌ها) فروگیرند و عفاف خود را حفظ کنند. این برای آنان پاکیزه‌تر است. خداوند از آنچه انجام می‌دهند آگاه است!» (نور، ۳۰).

بر این آیه سه تقریر استدلالی مطرح شده است:

تقریر اول

مشهور فقها این آیه را دال بر نهی از نگاه دانسته‌اند. عبارت «يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ» به عنوان کنایه‌ای از امر به ترک نگاه تفسیر شده است. البته با توجه به قرینه‌هایی همچون عبارت «يَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ» و ادامه آیات، روشن می‌شود که مقصود، نهی از هرگونه نگاه نیست، بلکه ترک نگاه در مواردی است که با شؤون جنسیتی زن و مرد مرتبط باشد.

اطلاق آیه، هرگونه نگاه کردن به نامحرم‌ها را - چه به صورت مستقیم و چه از طریق تصویر و فیلم‌های مبتذل - شامل می‌شود. حداقل دلالت آیه، نهی از نگاه شهوت‌آمیز به این گونه تصاویر و فیلم‌هاست.

تقریر دوم

تقریر دوم نیز متعلق به مشهور فقهاست ولی بیان متفاوتی دارد. بر اساس این تحلیل، حرمت نگاه به زنان نامحرم بر دو ملاک استوار است:

۱. حفظ حرمت و احترام زن: بر این اساس، نگاه به تصویر برهنه زنی که مکلف با او آشنایی دارد، حتی اگر در قالب عکس باشد، جایز نیست؛ زیرا موجب هتک حرمت او می‌شود.
۲. وجود مفسده لذت جنسی: حتی اگر تصویر متعلق به زنی ناشناس باشد، در صورتی که نگاه با لذت شهوانی همراه باشد، حرام است.

در مورد زنان غیرمسلمان، ملاک اول (حفظ حرمت) جاری نیست. زیرا بر اساس موثقه سکونی: «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: لَا حُرْمَةَ لِنِسَاءِ أَهْلِ الدِّمَةِ أَنْ يُنْظَرَ إِلَيْ شُعُورِهِنَّ وَ أَيْدِيَهُنَّ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۵/۵۲۴).

بنابراین تنها ملاک حرمت، مفسده لذت جنسی خواهد بود و در صورتی که چنین لذتی در کار نباشد، نگاه کردن اشکال ندارد.

بنابراین، با توجه به ملاک دوم، که همان لذت جنسی است، روشن می‌شود که این ملاک به صورت کامل در نگاه کردن به تصاویر و فیلم‌های برهنه نیز وجود دارد. از این رو، میان حرمت نگاه شهوانی به زنان غیرمحرم در عالم واقع و نگاه شهوانی به تصاویر مبتذل آن‌ها، ملازمه عرفی وجود دارد و حکم هر دو یکسان است.

تقریر سوم

برخی فقها همچون آیت‌الله خویی بر این باورند که مفاد آیه، نهی از نگاه کردن به صورت ظاهری نیست و تعبیر «غَضُّ بَصَرٍ» کنایه از صرفاً ترک نگاه کردن نیست؛ بلکه کنایه‌ای است از چشم‌پوشی همراه با ترک طمع. ایشان برای تبیین این دیدگاه به مثال‌هایی نظیر «غَضُّ بَصَرٍ عَنْ أَمْوَالِ النَّاسِ» اشاره می‌کنند که معنایش طمع نورزیدن به اموال دیگران است، نه صرفاً نگاه نکردن. بر همین اساس، عبارت «يَغْضُوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ» در آیه شریفه به معنای طمع نورزیدن نسبت به زنان بیگانه تفسیر می‌شود. بنابراین، نگاه عادی و متعارف به زنان نامحرم در گفت‌وگوهای روزمره، مادامی که همراه با لذت‌جویی و بهره‌برداری جنسی نباشد، اشکالی ندارد. در واقع، آیه شریفه دلالت بر حرمت بهره‌گیری جنسی از غیر همسر دارد، نه صرف نگاه کردن، و از این رو نمی‌توان از آن برای اثبات حرمت نگاه به فیلم یا عکس زنان بیگانه استفاده کرد.

بررسی تقریرها

با این حال، به نظر می‌رسد تقریر سوم کاستی‌هایی دارد و همان دو تقریب نخست که در میان فقها مشهورند، از دقت و انسجام بیشتری برخوردارند. چراکه برداشت طمع نورزیدن از ظاهر آیه، بدون وجود قرینه کافی، قابل اثبات نیست. مثالی که آیت‌الله خویی ارائه داده‌اند (غض بصر از اموال دیگران)، دارای قرینه لفظی و معنایی برای اشاره به طمع است؛ اما در آیه مورد بحث چنین قرینه‌ای وجود ندارد و نمی‌توان همان برداشت را به سادگی به آن تعمیم داد.

این تعیین حدود در مورد نگاه، قابل تسری به حوزه‌های نوپدیدی همچون بازی‌های رایانه‌ای و دیگر ابزارهای هنری نیز هست. قرآن کریم، انسان را موجودی با کرامت ذاتی معرفی می‌کند؛ تا آنجا که خداوند اسمای الهی را به او آموخت و مقام خلافت الهی بر زمین را به وی عطا کرد، چنان که فرمود: «وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ» (بقره: ۳۴).

از سوی دیگر، قرآن کریم با تأکید بر دشمنی شیطان، هشدار می‌دهد که این دشمن قسم خورده در تلاش است تا انسان را از جایگاه رفیع خود پایین کشیده و اسیر شهوت و خشم سازد: «الْمُ أَعْهَدُ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ» (یس: ۶۰).

خداوند همچنین در قرآن، از رویکرد تدریجی شیطان پرده برداشته و می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ» (نور: ۲۱).

شیطان ابتدا تلاش می‌کند زشتی گناهان را از ذهن انسان بزدايد تا او دیگر این اعمال را ناپسند نپندارد، بلکه حتی آن‌ها را نیکو و مطلوب ببیند: «زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (انفال، ۴۸) و نیز: «إِنَّهُ يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ» (نور: ۲۱).

بسیاری از تولیدکنندگان بازی‌های رایانه‌ای نیز با چنین رویکردی، در پی عادی‌سازی زشتی‌ها و حتی زیبا جلوه دادن گناهان هستند. آنان در لابه‌لای بازی‌ها، تصاویر و مفاهیمی خلاف عفت و حیا قرار می‌دهند تا به تدریج این امور برای مخاطب عادی شده و دیگر آن‌ها را قبیح نشمارد.

۴. امر به مقابله متربیان با دشمنان در عرصه‌های هنری و رسانه‌ای

برخی آیات قرآن کریم دلالت دارند بر اینکه باید از فعالیت‌های افراد اخلاص‌گر در نظام اسلامی، چه در داخل و چه در خارج از مرزهای حکومت، جلوگیری شود. در خصوص فعالیت‌های رسانه‌ای معاندان که با هدف اخلاص، ایجاد فساد، انحراف، ناامنی، تفرقه، یا شبهه‌افکنی در امور حکومت و نظام اسلامی انجام می‌گیرد، نیز می‌توان به این آیات استناد کرد و با این شبکه‌های معاند به‌طور جدی مقابله نمود. از جمله این آیات می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: «وَلَوْ أَرَادُوا الْخُرُوجَ لَأَعَدُّوا لَهُ عُدَّةً وَلَكِنْ كَرِهَ اللَّهُ انْبِعَاتَهُمْ فَثَبَّطَهُمْ وَقِيلَ اقْعُدُوا مَعَ الْقَاعِدِينَ» [اگر آنان [راست می‌گفتند و] قصد خروج [به سوی جهاد] داشتند، برای آن آماده می‌شدند؛ ولی خدا خروج آنان را ناخوش داشت، پس آنان را سست کرد و گفته شد: با بازماندگان بنشینید!] (توبه: ۴۶).

«لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا وَلَأَوْضَعُوا خِلَالَكُمْ يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ وَفِيكُمْ سَمَّاعُونَ لَهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ» [اگر با شما [به میدان جهاد] بیرون می‌آمدند، جز اضطراب و تردید چیزی بر شما نمی‌افزودند و در میان شما به فتنه‌انگیزی می‌پرداختند، چرا که در میان شما شنوندگانی برای آنان هستند؛ و خداوند به حال ستمکاران آگاه است] (توبه: ۴۷).

همچنین در ماجرای مسجد ضرار، قرآن کریم از مکانی سخن می‌گوید که منافقان به بهانه عبادت آن را بنا کردند، اما در واقع آن را به مرکزی برای اخلال در نظام اسلامی تبدیل کردند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز دستور تخریب و آتش زدن آن مکان را صادر نمود. خداوند متعال می‌فرماید: «وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِزْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلَيَحْلُقَنَّ إِنَّ أَرْضَنَا إِلَّا الْحُسْنَى وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ» «و کسانی که مسجدی ساختند برای زیان رساندن، و تقویت کفر، و تفرقه‌افکنی در میان مؤمنان، و کمین‌گاه برای کسی که پیش‌تر با خدا و پیامبرش جنگیده بود، [همان کسانی که] سوگند یاد می‌کنند: جز نیکی قصدی نداشتیم! در حالی که خداوند گواهی می‌دهد که آنان دروغ‌گویانند!» (توبه: ۱۰۷).

بنابراین، همان‌طور که پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله با مصادیق اخلال در نظام اسلامی به شدت مقابله می‌کردند، در شرایط کنونی نیز که رسانه به ابزاری نیرومند و گسترده در تأثیرگذاری بر جامعه بدل شده و متأسفانه بخش عظیمی از آن در اختیار نظام سلطه و دشمنان دیرینه اسلام قرار دارد، مقابله‌ی جدی با رسانه‌های معاند امری ضروری است.

۵. تعیین چارچوب‌هایی برای هنرمندان

برخی آیات و روایات در پی تعیین چارچوب‌هایی برای فعالیت هنرمندان هستند. یکی از مسائلی که در عرصه‌های هنری به‌ویژه هنرهای نمایشی مطرح می‌شود، استفاده از موی مصنوعی است. صاحب عروة الوثقی می‌نویسد: «الظاهر وجوب ستر الشعر الموصول بالشعر سواء كان من الرجل أو المرأة و حرمة النظر إليه، و أما القرامل من غیر الشعر و كذا الحلی ففی وجوب سترهما و حرمة النظر إليهما مع مستورية البشرة إشكال و إن كان أحوط».

در اینجا بحث بر سر این است که آیا زنی می‌تواند مویی را که از زن دیگری جدا شده به موی خود وصل کند و آن را به نامحرم نشان دهد؟ یا آیا می‌تواند موی مصنوعی را به سر بچسباند و در برابر نامحرم ظاهر شود؟

مرحوم آیت‌الله خویی نیز در شرح عروة می‌نویسد: زن می‌تواند کلاه‌گیس بر سر بگذارد و در جامعه ظاهر شود؛ و نه برای خودش که از آن استفاده کرده، و نه برای کسانی که به او نگاه می‌کنند، اشکالی ندارد؛ زیرا این موی مصنوعی، موی زن نامحرم به شمار نمی‌آید. همچنین، کلاه‌گیس از

مصادیق زینتی نیست که در آیه «لَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ» از آشکارسازی آن نهی شده باشد؛ چون زن، وسیله‌ی زینت را نشان می‌دهد، نه زینت طبیعی خود را.

البته ایشان در تعلیقه بر عروة الوثقی می‌فرماید: «لایبعد عدم وجوب الستر الا اذا كان محسوبا من الزينة»؛ یعنی: اگر این موی مصنوعی در عرف به عنوان زینت محسوب شود، قرار دادن آن بر سر و آشکار ساختن آن برای نامحرم حرام است؛ و از طرف دیگر، نگاه کردن نامحرم به آن نیز حرام خواهد بود.

بررسی: به نظر می‌رسد نظریه‌ای که آیت‌الله خویی در تعلیقه آورده‌اند، صحیح‌تر باشد؛ زیرا آیه «ولا یبدین زینتهن» امر به عدم اظهار زینت کرده است، و در عرف نیز زینت به آنچه انسان با آن خود را زینت می‌دهد، اطلاق می‌شود.

همچنین، وقتی قرآن کریم می‌فرماید: «یا نِسَاءَ النَّبِیِّ! لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ إِنِ اتَّقَيْتُنَّ فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِیْ فِی قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا»؛ «ای همسران پیامبر! شما همچون دیگر زنان نیستید اگر تقوا پیشه کنید، پس به گونه‌ای تحریک‌آمیز سخن نگویند که آن کس که در دلش مرضی دارد، به طمع افتد؛ و سخنی شایسته بگویید.» (احزاب: ۳۲).

آنگاه که نحوه سخن گفتن زن ممکن است موجب تحریک بیمار دلان شود، به طریق اولی ظاهر شدن با کلاه‌گیس که نوعی زینت عرفی است، نیز موجب تحریک بیشتر خواهد بود. از این رو، رعایت حدود شرعی در این موارد برای هنرمندان و فعالان فرهنگی ضروری است.

نتیجه‌گیری

یکی از مباحث مهم در فقه تربیتی و تعامل میان فقه و تربیت، بهره‌گیری از ظرفیت‌های فقه در جهت‌دهی به فرآیند تربیت است؛ با این حال، تحقیقات انجام‌شده در این زمینه اندک بوده است. در این تحقیق، با بهره‌گیری از آیات فقهی مرتبط با عرصه هنر و رسانه، تلاش شده است تا برخی از اصول و روش‌های تربیت هنری-رسانه‌ای به صورت منسجم ارائه شود.

نتایج تحقیق نشان می‌دهد که از آیات فقهی ناظر به هنر و رسانه، می‌توان اصول تربیتی زیر را استخراج نمود:

۱. احتراز از لهو و لعب
 ۲. پرهیز از غنا
 ۳. مراقبت (نظارت و محافظت مستمر)
- همچنین، روش‌های تربیتی قابل بهره‌برداری در تربیت هنری-رسانه‌ای به شرح زیر است:
۱. تبیین مصادیق حرام در آثار هنری
 ۲. نهی از مطالعه کتب ضلال
 ۳. تعیین حدود استفاده از آثار هنری
 ۴. امر به مقابله مترييان با دشمنان در عرصه‌های هنری و رسانه‌ای
 ۵. تعیین چارچوب‌هایی برای فعالیت هنرمندان

منابع

- ایرانی نجفی، میرزاعلی، حاشیه المکاسب، تهران: کیا، ۱۳۸۴ ش.
- برس، اولیور استلّی و بولک، آلن، فرهنگ اندیشه نو، ترجمه گروه مترجمان، تهران: انتشارات مازیار، چاپ سوم، ۱۳۷۸ ش.
- حسینی نیشابوری، سید علی اکبر و صاعد رازی، محمد حسین، درسنامه تعلیم و تربیت اسلامی، قم: دارالمبلغین، ۱۴۰۳ ق.
- خوئی، سید ابوالقاسم، التنقیح فی شرح العروة الوثقی، قم: انتشارات لطفی، ۱۴۰۷ ق.
- انقلاب فرهنگی، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، انقلاب فرهنگی، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰ ش.
- طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ ق.
- دهخدا، علی اکبر، لغتنامه دهخدا، ذیل واژه «چهارچوب»، تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، روزه، ۱۳۱۰ ش.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، چاپ دوم، قم: انتشارات هجرت، ۱۴۱۰ ق.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الاصول من الکافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
- محمد نقی زاده، مبانی هنر دینی در فرهنگ اسلامی، ج ۱: مبانی و نظام فکری، تهران: دفتر نشر اسلامی، ۱۳۸۴ ش.
- مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: صدرا، چاپ سی و هفتم، ۱۳۸۰ ش.
- مفید، موسوی، الف، «بازی‌های رایانه‌ای از منظر اخلاق کاربردی با پژوهش اسلامی»، فصلنامه اخلاق، ۱۴: ۷۹-۱۰۸، ۱۳۹۰ ش.
- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۳ ش.
- منتظری، حسینعلی، دراسات فی المکاسب المحرمة، قم: نشر تفکر، ۱۴۱۵ ق.
- مفید، موسوی، «بازی‌های رایانه‌ای از منظر اخلاق کاربردی با علم اسلامی»، فصلنامه پژوهش‌نامه اخلاق، ۱۳۹۰ ش.

References

- Bress, Olivier Stully and Bulk, Alan. Farhang-e Andisheh Naw (Culture of New Thought), Translated by the Translators Group. Tehran: Maziar Publishing, 3rd Edition, 1378 SH (1999 CE).
- Dehkhoda, Ali Akbar. Lughatnameh Dehkhoda (Dehkhoda's Dictionary), under the entry "Chahar Choub" (Framework). Tehran: Tehran University Press, Rozaneh, 1310 SH (1931 CE).
- Enqelab Farhangi (Cultural Revolution). Sanad-e Tahavol-e Bonyadini Amuzesh va Parvaresh (Document of Fundamental Transformation in Education). Tehran: Secretariat of the Supreme Cultural Revolution Council, 1390 SH (2011 CE).
- Farahidi, Khalil bin Ahmad. Kitab al-Ain (The Book of the Source), 2nd Edition, Qom: Hijrat Publishing, 1410 AH (1990 CE).
- Hosseini Nishabouri, Seyyed Ali Akbar and Sa'id Razi, Mohammad Hossein. Darsnameh Taleem va Tarbiyat-e Islami (Teaching Manual for Islamic Education). Qom: Dar al-Mubalighin, 1403 AH (2022 CE).
- Irani Najafi, Mirza Ali. Hashiyeh al-Makasib (Notes on the Book Makasib). Tehran: Kiya, 1384 SH (2005 CE).
- Khoei, Seyyed Abul Qasim. Al-Tanqih fi Sharh al-Urwa al-Wuthqa (The Refinement in Commentary of the Firm Covenant). Qom: Lotfi Publishing, 1407 AH (1986 CE).
- Kulayni, Muhammad bin Ya'qub. Al-Usul min al-Kafi (The Roots of al-Kafi). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, 1407 AH (1986 CE).
- Makarem Shirazi, Naser. Tafsir-e Namuneh (Sample Interpretation). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, 1353 SH (1974 CE).
- Mofid, Mousavi, A. "Bazi-haye Rayane'i az Manzar-e Akhlaq-e Karbordi ba Pazhoohesh-e Islami" (Computer Games from the Perspective of Applied Ethics with Islamic Research). Ethical Quarterly, 14: 79-108, 1390 SH (2011 CE).
- Mofid, Mousavi. "Bazi-haye Rayane'i az Manzar-e Akhlaq-e Karbordi ba Elm-e Islami" (Computer Games from the Perspective of Applied Ethics with Islamic Knowledge). Research Quarterly in Ethics, 1390 SH (2011 CE).
- Mohammad Naqizadeh. Maban-e Honar-e Dini dar Farhang-e Islami (Foundations of Religious Art in Islamic Culture), Vol. 1: Maban va Nazm-e Fekri (Foundations and Intellectual System). Tehran: Islamic Publishing Office, 1384 SH (2005 CE).

- Montazeri, Hossein Ali. *Dirasat fi al-Makasib al-Muharramah* (Studies on Prohibited Earnings). Qom: Nashr Tafakkur, 1415 AH (1994 CE).
- Motahari, Morteza. *Taleem va Tarbiyat dar Islam* (Education and Training in Islam). Tehran: Sadra, 37th Edition, 1380 SH (2001 CE).
- Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein. *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran* (The Scale in Quran Interpretation). Qom: Society of Teachers, 1417 AH (1996 CE).